

SIPOS LAJOS

Kifejezés vagy nyelv?

Egy fejezet Berda Józsefről

Fernando Pessoa *A lírai költészet négy fokozata* című írásában a lírai szövegalkotás négy fázisát különíti el. Gondolatmenete szerint az első fokozatban a „heves és érzelmes vérmérsékletű költő ösztönösen vagy átgondoltan kifejezi vérmérsékletét és érzelmeit”, rendszerint egyhangú verseket ír, szűk „skálán” dolgozik. A költői lét második fázisában nagyobb a képzelőerő, változatosabb a tematika, a vérmérséklet és a stílus azonban egységessé teszi a műveket. A harmadik fokozatban az intelligencia meghatározóbb, az alkotó a műveiben általában elszemélytelenedik, „nem azért érez, mert érez, hanem mert azt gondolja, hogy érez”; műveinek egységét kizárólag a stílus azonossága őrzi. A negyedik fázisban a szerző intellektuális ereje a meghatározó, ugyanakkor erőteljes a képzelőereje is, „tökéletesen elszemélytelenedik”, nemcsak átérzi, hanem át is éli azokat a lelkiállapotokat, amelyeket közvetlenül nem tapasztalt meg.¹

Azok az autodidakta költők és írók, akik közé Berda is tartozott, versben először legszemélyesebb érzelmeiket fejezték ki. Vagy az áldozatos és megértő anyát emelték verzhőssé (verstárggyá), mint Kassák és Berda, vagy az őket gyerekként körülvevő teret, tárgyakat, embereket, mint a *Tizenhét szilfa alatt* című versében Sinka István, vagy a *Szombat este hazafelé* című emlékező költeményében Veres Péter. A szövegek kifejezték annak a társadalmi-szellemi csoportnak a háttérvonásait (common background characteristics), ahová a szerzők tartoztak.

A leendő költők személyes sorsukat sem egyformán ítélték meg. Veres Péter negyvennyolc éves koráig fizikai munkából tartotta fenn magát, esti-éjszakai olvasó volt, s munkát nem találó napjaiban-heteiben írt. Sinka István alkalmi munkákat vállalt, időről időre megkísérelte élete külső körülményeinek rendezését. Kassák Lajos került be közülük leghamarabb a professzionális kultúra világába. Költő, író, 1915-től folyóirat-szerkesztő lett, részesévé vált az avantgárd nemzeti mozgalomnak, 1920 után bekerült a német és francia avantgárd folyóiratok szerkesztőbizottságaiba, antológiáiba, számon tartott festő vált belőle, másokkal együtt kezdeményezte a *Manifesztum* sorozatot, amelynek egyik szerkesztője Hevessy Iván, a másik Palasovszky Ödön lett.² Berda egyikük életstratégiáját sem választotta, nem választhatta. Nem volt csavargó munkanélküli, a francia művelődéstörténetből ismerhető „clochard”, aki már egy állandó lakásban is a szabadsága korlátozását élte meg. Bejelentőlapja és érzelmei szerint egyetlen helyhez kötődött, Újpesthez, de gyalogtúráin „otthon volt” a Pilisben, a Börzsönyben, a Mátrában, a Zemplénben, a Bakonyban és a Mecsekben, sokszor megfordult Cegléden, Egerben, Szegeden, Szentendrén, Visegrádon, Székesfehérváron, Vácott, Debrecenben, Pécsen, Celldömölkön, Szigligeten, Keszthelyen, Fóton, az újpesti Vörösmarty Társaság tagjaként járt Balassagyarmaton, ahol felolvasott műveiből, Esztergomban, ahová különösen szeretett elmenni. Választott városában meg a hegyekben, erdőkben, réteken, más városok utcáin sokféle tapasztalati élményt élt meg. Ezek egy része közvetlen versinspirációvá vált.

Ugyanakkor nem érintették meg az életidejében ható líratörténeti irányzatok. Nem foglalkoztatta a népnemzeti költészet szövegformáló gyakorlata. Nem vonzotta Czóbel Minka (1855–1947) szecseszió iránti érdeklődése, Komjáthy Jenő (1858–1895) filozofikus szimbolizmusa, Zempléni Árpád (1865–1919) „turáni eszméje” (természetesen elképzelhető, hogy nem is ismerte műveiket). Nem befolyásolták igazán a Nyugat első nemzedékébe tartozók egymáséitól látványosan különböző poétikái, köztük a Kodályt Zoltánt és Bartók Bélát eszménynek tekintő Balázs Béla archaizáló népiessége. Ugyanúgy nem befolyásolták igazában az 1920 előtti és utáni avantgárd irányzatok. És nem hagyott nyomot versgondolkodásában Csizmadia Sándor (1871–1929) és a Népszava köré csoportosuló költők és írók társadalmi változást sürgető politikai költészete sem.

Részlet a Napkút Kiadónál megjelenő monográfiából.

Ezek a törekvések, amelyek közül mások egyet vagy többet átvettek, esetleg továbbépítettek-árnyaltak, Berda József pályakezdő verseire és az 1930 utáni költészetére nem voltak számottevő hatással. A *Késő tavaszi este* típusú verseiben, akárcsak József Attila a *Homály borult az erdőre...* és az *Amióta...* című alkotásaiban, kipróbálta a versjátékok formáját, időben megelőzve a más költészetesztétikára épülő Weöres Sándor-féle játékos verseket. Végigpróbálta a nyugatos költők verstpasztalatait. Programosan értelmezte magának a Kassák-féle szabadverset, amelyre Füst Milánnál, Palasovszky Ödönnél és a *Biblia* kötetlenebb szövegeiben egyformán található mintát. Nem hatott rá közvetlenül az 1920-as évek végétől hozzánk elérkező „új tárgyiasság” (neue Sachlichkeit) és az 1930-as évtized közepén kibontakozott „új klasszicizmus” inspiráló hatása sem.

Berda költészetére sem az első két évtizedben, sem az utána következő szakaszban nem volt jellemző a látványos poétikai váltás. A nemzedékéhez tartozó többi költő esetében ez másként volt. Erdélyi József például – első verseinek kézírataiból látszik ez – először szabadabb ritmusú verseket írt, amelyeket aztán az új népiesség poétikája szerint ütemhangsúlyos, azonos szótagszámú versekké írt át. József Attila első alkotásaira hatással voltak a népdalok felező nyolcasai, a nyugatosok Adytól Füst Milánig, főleg azonban Juhász Gyula. 1922 után több szabadverset is írt. 1930-tól trochaikus, jambikus, anapestikus, hexamateres, esetenként bizonytalan (kevert) ritmusú szövegeket alkotott.³ Ilyés Gyula ellentétes utat járt be. Az 1928-as *Nehéz föld* kötetlenebb ritmusú szabadverseitől fordult a költő az évtized közepén az újnepies poétikához. A harmadik nemzedékbe sorolt Radnóti Miklós az avantgárd poétikai gondolkodást váltotta föl az *Újhold* című kötetében az új klasszicizmus esztétikájával és poétikájával.

Berda József költészetében az 1930-as években nagyobb teret nyert az egyre biztosabban megformált szabadvers. Ugyanakkor programosan vagy sem, de írt ütemhangsúlyos verseket is. Az 1937-ben megjelent *Emelt fővel* című kötetben előfordul szótagszám-tartó felező nyolcas szöveg, a *Torzkép*. Az 1939-ben kiadott könyvben van szótagszám-váltó alkotás. Ez utóbbi két strófából álló vers első részében 4 + 4-es és 4 + 2-es sorok váltakoznak. A 4 + 2-es sorok végén a tiszta rímhez legközelebb álló (László Zsigmond fogalmát idézve) „tiszta asszonáncok” vannak, azaz a magánhangzók egyezése mellett a szótagkezdő vagy befejező mássalhangzók legalább egy képzési mozzanatban megegyeznek. Ezen túl a szakasz második–negyedik–ötödik–hatodik–hetedik–nyolcadik sorának a végén az azonos szótagképző „e” magánhangzók különös játékos rendszert is formáznak. Ebben a rendszerben a tiszta asszonáncok az ún. „spanyol asszonánccal” alkotnak egy hangzáseggyüttest. Ugyanebben a *Sötétség* című kötetben, a *Vallomásokban* az ütemhangsúlyos ritmusú szótagváltó szöveg játékosan csapongó formában jelenik meg. Előfordul ugyanakkor a versekben időmértékes sor vagy részlet, ami – természetesen – következhet a magyar nyelv karakteréből is. Egyetlen példa is demonstrálhatja ezt az 1930-as *Öröm* című kötetből, a *Fiatalember* utolsó sora:

– ◡ ◡ | – ◡ ◡ | – ◡ ◡ | –
bölcs megadással elemésztí magát

Ebben az ereszkedő, daktilikus lejtésű sorban van három daktilus és két csonka versláb.

Ezen ritmusrendszeri változatok mellett a gondolatkifejező versek beszédmódja nem változott. A költő képzelőereje nőtt, és fontosabb lett a szövegek gondolatisága,⁴ a szövegek mélyszerkezetében tetten érhető tájékozottság és olvasottság (Pessoa szavaival: a szerző intelligenciája).

Jól mutatja ezt a módosulást a versbeszélő pozíciójának változása.

A pályakezdő évtized verseiben az alkotások grammatikai alanya rendszerint azonos volt a biográfiai „én”-nel. A költő egyes szám első személyben a maga privát érzését, örömét, bánatát, nyomorúságát, életeseeményét foglalta szavakba.

Az 1930–1939 közötti versekben a grammatikai „én” nem jelent narratológiai pozíciót. Vannak önértelmező, önmegértést célul kitűző alkotások. Ilyen – a kötetek időrendjében haladva – az *Ó, fiatatság!...*, *Szilveszteri fürdőben*, *Tízéves voltam*, *A költő ellágyul*, *Köszönöm néktek az életem*; *A gyermek élni fog*, *Lélek (Lelekemnek mondom...)*, *Józan kísértés*, *Merengő sorok a fiúról, aki voltam*, *Fáradtság*, *Irgalmas szegénység*; *Kísértés átka*, *Piruló önmagam előtt*; *Arcom a tükörben*, *Panaszkodó levél*, *Szegénységem*; *Aba-Novák Berda képe alá*; *Ne csodálkozz rajtam (Gúnyolódás)*, *Aludni volna jó (Kórházi órák)*, *Vízafogó*, *Öröm*, *Félelem*, *Fanyar vigasztalódás*, *Örök gyermek*, *Szegénység*, *Filozófia*. Az önértelmező, önmegértést ambicionáló szövegek között több olyan van, amelyikben a vershelyzetet

megteremtő lírai „én” kívülről tekint a szöveget megalkotóra, s mintegy felszámolja a beszélő és az alkotó „én” azonosságát. Az önnön létének megértésére irányuló szándék az alkotásban így egyszerre leírás, a vershős kívülről való láttatása és a vershőssel való azonosulás.

Önarckép, 1929

*Idegen ő
és mégis ismerős,
ödöng a város
uccáin, keres valakit,
valakit, aki szereti őt, de
senkit sem talál, csak
töprengő önmagát, – s most fél,
nagyon fél szegény,
apját-anyját elveszítette
és azóta
fáradt mosollyal bolyong a világban...⁵*

Az önmegértést, önértelmezést tematizáló versek egy része a vegetatív létezésben örömet leő lírai-biográfiai „én”t idézi. Ilyen ebből az évtizedből az *Ünnepi alkalomra*, a *Húsleves dicsérete*. És ilyen az *Imádságosan*.

*Finom ebédek s vacsorák ízes illatát
szagolja képzeletem: sült húsokét
s fűszeres levesekét, amint párolognak
az ünnepi asztalon. S látom a rétesek
és bukták tornyos tállait s kidülledt szemekkel
már is rohannék, mint boldog kutya
a zsíros konc után, hogy végre felüvöltsek
dühödt örömben: dicsértessél te
méltóságos bendő, ki megvidámítod
borra-öntözött friss gerincemet
az örök életre, amen.⁶*

Berda ekkor már nem csak „testével kapcsolódik a világhoz”, amint írta róla a Nyugat 1929. április 16-i számában az *Egyedül* című kritikájában Illyés Gyula. A *Hedonista* című vers megsejdi annak a lehetőségét, hogy a biológiai létezést itt már általánosabb összefüggésben, a test és a lélek harmóniájában képzelje el.

*Ó evés gyönyörűsége! Legméltóbb dolgom
dicsérni téged: im megint nemes cselekedetre
készülök én! – Bizseregj has: itt gőzölög
előtted a fűszerrel-teli leves s a legfinomább
töltöttkáposzta; hitemre! – belémtolakodnak mindjárt.*

*Ó becses fáradság, most hát a jó levest szürcsölöm,
s aztán te kerülsz sorra ízes káposzta! Csak lassan,
utoljára jön a fejedelmi töltelék!*

*Hej, a töltelék a disznóból! Érzed-é,
kocsonyás tejjé melegedik benned, majd
kipattan a bőrödön s hirtelen tűzbeborult
tested egészséges lányokra gondol...⁷*

Az életvezetésnek a test és a lélek harmóniáját eszménynek tekintő formája régi gondolata az emberiségnek. Az i. e. 7. évszázadban élő Arkhilokhosz a *Költő és katona* című epigrammájában a harcot már nemcsak a dicsőség terepének tekintette, de hozzákapcsolta a küzdelem árán megszerzhető kenyér és „iszmaroszi bor” dicséretét.⁸ A 4–3. század fordulóján Arisztipposz azt állította, az ember csak az érzetek által a testben keltett alanyi hatásról szerezhet tudomást. Minden érzet lehet mérsékelt, ekkor gyönyört okoz, ha túl erős, fájdalmat kelt, ha pedig egészen gyenge, közömbösen hagy. Az ember élvezetre vágyik, egyedüli jó az élvezet, ami nem más, mint a természetnek megfelelő jó. Arisztipposz gondolatrendszerében, amelyet ő maga hedonistának nevezett, legfőbb etikai szabálya a minél több testi és szellemi gyönyör megszerzése. A helyes életvezetés a filozófus etikája szerint a kétféle öröm közötti értékviszony megítélése, az értékviszonyok közti kívánatos arány belátása (görögül: frónészisz), amelyet csak a filozófia biztosíthat.⁹ Hasonlóan vélekedett a kortárs Platón művének, a *Lakomának* egyik szereplője, Erüximakhosz.¹⁰ Az i. e. 4–3. századbeli Epikurosz nem az érzéki élvezeteket hirdette. Felfogása szerint az ember örömet (görögül: hédoné) és boldogságot keres. Az érzéki élet legfeljebb eszköze lehet az okos életnek, mint ahogyan az okos élet biztosítéka az emberi sorssal együtt járó szenvedés kerülése is. Etikájának középpontjában a benső nyugalom, a zavartalanság (görögül: ataraxia) foglal helyet, s nem az élvezet. Felfogása szerint a test „természetes és szükségszerű” örömei: az evés, ivás, a szexuális kielégülés csupán sokrétűbbé teszik az örömet. Ha az ember ennél többet kíván, „természetes és nem szükségszerű” élvezeteket, például több és jobb ételt és italt, akkor kellemes, ám fölösleges érzetekhez jut. Epikurosz etikájában harmadikként szereplő fokozat az olyan tárgyak birtoklására törekvés, amelyeknek semmi hasznuk.¹¹

Az élet élvezésének, az élvezetek mikéntjének kérdése ott élt Petronius verseiben, még később Rabelais *Gargantua és Pantagruel* című regényében. Ez utóbbiban hosszú leírást lehetett például olvasni arról, milyen hatása van „a lábán elfogyasztott gabonából” készített „könnyen emészthető ételnek”. Ez „megörvendezteteti a szemet, meghozza az étvágyat, gyönyörködteti az ízlést, megerősíti a szívet, csiklandozza a nyelvet, felüdíti az arcbőrt, feszíti az izmokat; csendesíti a vért, tágítja a rekeszizmot, felrisszítja a májat, rekedéstől megszabadítja a lépet, könnyíti a vesét, hajlékonyá teszi a keresztcsontot, mozgékonyá a csigolyákat, kiüríti a húgycsövet, kitágítja a spermaedényeket, összehúzza a herék izmait, megtisztítja a hólyagot [...]; segít emészteni, bőfogni, büdösíteni, szellenteni, vizelni, tüsszkölni, [...] lélegzeni, horkolni, izzadni, [...] és ezer más jó tulajdonsága is vagyon.”¹²

Nem valószínű, hogy Berda mindezeket a szerzőket olvasta volna. Nehezen tétélezhető fel, hogy amikor a vers beszélője magára vonatkoztatta a „hedonista” vagy az „epikureus” jelzőt, pontosan tudta volna: ezek nem azonos jelentésű szavak. Az azonban valószínűsíthető, hogy ismert görög verseket; talán költőket is, lehet, hogy olvasta Platón *Lakomáját*, valószínű, hogy a mindig éhes szegény embernek tájékozott barátai Hajdu Henriktől, Hevessy Ivántól különböző patrónusokig és nemzedékének tagjaiig felemlegették a felsorolt szerzőket, esetleg másokat is, akik a vegetatív létezés, az ételeket és az evést versbe foglalták. Feltételezhetően utaltak Epikuroszra, talán görög és latin szerzőkre meg Rabelais-ra, a vegetatív létezés eszköz és nem cél voltára. Az ételek és az evés spontán öröme mindenestre ott van a versekben (*Ünnepi ebéd, Imádságosan, Kísértés átka, Vendégszeretet, Panaszkodó levél, Ünnepi ebéd elé, Húsleves dicsérete*).

Az alkotásokban legalább ilyen mértékben szövegszerűen is feltűnik a lírai „én” magánszólam, a női és a férfitest helyenként ódai hangú megjelenítése, megszólítása, dicsérete (*Nyár, Örökkévaló lobogással, Piruló önmagam előtt, Két térdem dicsérem most, Fürdőben, Önmagam előtt, Gizella*).

Tetten érhető a versekben a szövegek alkotójának panteisztikus vonásokkal vegyített, jelenség-szinten elgondolt, a valamikori ministráns emlékeit őrző naiv népi katolicizmusa. Eszerint a világot „Isten” teremtette (a katolikus teológia úgy tartja, ez a Szentháromságot: az Atyaistent, Jézus Krisztust és a Szentlelket jelenti mint egységes, egyetlen teremtő princípiumot). A teremtő „Isten” uralja, vigyázza és irányítja a mindenséget és az ember személyes sorsát, a „végítélet” napján pedig ítél majd „elevenek és holtak rettentő serege fölött...” (*Filozófia, Pünkösöd elé*). A „Teremtőt” érzékeinkkel nem lehet felfogni (*Szent Ágoston*). Az emberrel kapcsolatos tervei kiismerhetetlenek, az ember nem ismerheti fel a maga életének titkát. A hívőt a fennvalóhoz az „égi kegyelemért” elmondott fohász kapcsolhatja csak (*Szomorúság, Isten előtt állsz...*). A „lélek” az Istentől jött „legszebb ajándék” (*Szegény testem halj meg!*), amely a „menny és pokol közt társalog” (*Lelekemnek mondom*), s amelyre ráragyog „Mária asszony áldott titka” (*Rorate*).

„Mária Asszony”, a liturgiában és a közbeszédben Szűz Mária, Szeplőtelen Szűz a magyar népéletben, különösen az Erdélyi-medencében élő székelyek gondolat- és lelkvilágában kitüntetett helyet foglalt el. Nem kizárólag Jézus anyja, de Magyarország és a magyarok védasszonya. A Kárpát-medencében lévő katolikus templomok oltárképein, freskóin és seccóin új és új tartalmakkal telítődött. Megjelenítik mint Egek Királynéját, Csodatévő Máriát, Szeplőtelen Szüzet, Kalászos Máriát (akinek köpenyére búzakalász mintázatot festettek, ami egyszerűen a gazdag aratás óhajának megtestesítője volt), Köpenyes Máriát (aki védelmet adott a köpenye alá bújt üldözötteknek), Boldogságos Asszonyt és Boldogasszonyt. A 20. század első felében, Berda bő életidejében a költőnek Mária Jézus anyját, a magyarországi Mária-kegyhelyeket, a kegyhelyek felé tartó búcsúkat, a búcsúk felelgetős fohászait, *Az Úr anygala* és *Az anygali üdvözet* imákat jelentette. Berda több versének vershőse is Szűz Mária lett. Például így:

Sancta Dei Genitrix

*Nehéz szépségű gyümölcsünk lett
A te méhed titkos gyümölcse. Mezítlen
Istengyermekeket fogantál az ember
ártatlan gyermekének, hogy méltó
hajléka légy terhed bimbózó kegyelmének*

*Szegény és gazdag szóban dicsértessél te
Boldogságos Asszony! Áldassék a te
választott fájdalmad, melynek örömét
köszöni néked a gyarló világ. –
Virágozz csak, lombosodj előttünk
szentséges egyszerűség! Az Ige
testté lőn benned s áldott lettél már
mindörökre az asszonyok között...¹³*

A vers címe *Az Úr Anygala* latin nyelvű imádságból került a szöveg homlokára. Az eredeti latin ima első két sora így alakul: „Ora pronobis, sancta Dei Genitrix, / ut digni efficiamur promissionibus Christi.” Ugyanez magyarul: „Imádkozzál érettünk, Istennek Szent anyja, / hogy méltók lehessünk Krisztus ígéreteire.” *Az anygali üdvözet* második és negyedik strófája így hangzik:

*Üdvözlégy Mária! Kegyelemmel
teljes, az Úr van teveled, áldott
vagy te az asszonyok között, és áldott
a te méhednek gyümölcse, Jézus.
[...]
És az Ige testté lőn
és miköztünk lakozék.*

Berda József *Sancta Dei Genitrix* című versének nem csak ez a két Mária-fohász az előszövege (pretextusa). A vers, amely odafordulás az ima, a magasztalás és a fohász műfajához, szóalakjaival és szó szerkezeteivel visszakapcsolódik korábbi Mária-énekekhez. A „titkos gyümölcs”, azaz a „Szűzen szülés” misztériuma ott van a 12. századi Pray-kódex egyik latin nyelvű szekvenciájában, magyarul az *Égi anya* című versben, a 15–16. század fordulóján Csanádi Albert *Himnusz a boldogságos Szűz üdvözlétéről* című alkotásában.¹⁴ Jézus anyja a címzettje egy „közbenjáró imádságnak” (depositumnak) a 18. század elejéről, amelynek – miközben hamarosan a magyarok első himnusza lett – azonnal két változatát jegyezték le. Az első variációnak *A Boldog Szűz Máriához* a címe, leírója ismeretlen.

*Boldog Asszony anyánk,
Régi nagy patronánk,
Nagy ínségben lévén
Igy szólít meg hazánk:
Magyarországról, romlott hazánkról,
Ne felejtkezzél el szegény magyarokról!*¹⁵

A másik változat Lancsics Bonifác (1674–1737) neve alatt közölt, 1714-es időjelölésű szöveg.

Ének a boldogságos szűzről...
(*Boldogasszony anyánk...*)

*Boldogasszony anyánk, régi nagy patrónánk,
Nagy ínségben lévén így szólamlík hazánk:
Magyarországról, Pannoniárúl
Ne feledkezzél el árva magyarokról!*¹⁶

Berda naiv népi katolicizmusa az egyházi szertartások és imák szóalakjain, fordulatain, grammatikai formáin épült fel.¹⁷ E nyelvhasználati mód tetten érhető a *Sancta Dei Genitrix* című versben is. A szenvedő szerkezet („dicsértessél te”), az archaikus szóalak és grammatikai forma („áldassék”, „lőn”) már a megírás idején is a passzív szó- és jelkészlethez tartozott. Ugyanez volt a helyzet a mondategész szerkezetével is. A második strófa első mondatában („Szegény és gazdag szóban dicsértessél te | Boldogságos Asszony!”) a szerkezeti központ az állítmány („dicsértessél”). Ennek a függvényében épül fel a szövegrész. Az állítmányhoz kapcsolódik az alany („te”). Az alany–állítmány szó szerkezethez (a predikatív viszonyhoz) járulnak a mondatrészek. Az állítmány tartományához kötődik a módhatározó („szóban”), ehhez két, egymással mellérendelő kapcsolatban lévő jelző („Szegény”, „gazdag”). Az alany értelmező bővítménye, az „Asszony”, ami jelzős szó szerkezetet (szintagmát) alkot a „Boldogságos”-sal.

1930 és 1939 között megjelent kötetekben folyamatosan felbukkannak archaikus vagy archaizáló formák (esetleg ugyanebben a funkcióban nyelvjárási alakok). Csupán mutatóba: „látván te vigyázod utaimat, virágozzon | te Magas Urad kívánata szerint” (*Szent Ágoston*); „Magasztaltassál ó, legvigasztalóbb csengés: | Mária Asszony áradó, tiszta hangja!” (*Harangszó májusi estén*); „Soha jobb fiú nem voltam én: láttad vón | teljes éccakán át kiáltottam-kurjantottam” (*Reggeli penitencia*); „[...] ijedten tűnődik; | vaj’ miként szabadulhatna tőlük” (*Szemérem alázata*); „s lám, még egyik se | sejti-tudja, vaj’ ki akarja azt végül” (*Gyümölcsoltás*); „s aztán úgy borítsa el félelmes fényével | az elalélt tájat, mintha Isten maga szállnék le” (*Pünkösöd elé*); „Ha enmagát utálná így énekelne ő:” (*Erkölcs*); „[...] kellemetes, akár a hajnali harmatban ázott | illatos erdő!” (*Hódolat*).

A gondolkifejező versek sorában az önértelmező alkotások, a vegetatív létezés örömeit szavakba foglaló szövegek, a költő naiv népi katolicizmusát reprezentáló művek mellett különleges hely illeti meg az emberi szabadságvágyat tematizáló verseket. A szabadságigény, a szabadságvágy az első vers megjelenésétől, tehát 1922-től jellemezte a költőt. Ez akkor magánérzelem, magánvágy volt. Annyit jelentett csupán, hogy a nap minden perce fölött ő akart rendelkezni. Tudatában volt annak, hogy a művének megalkotására és kimunkálására a nap huszonnégy órájára van szüksége, hiszen azonközben is alkot, ha éppen az utcán kóborol, a hegyeket járja, kocsmasztalnál iszogot, netán barátaival beszélget.¹⁸

Az 1932-ben öt megszólító pamflet, amelyben elmarasztalóan hivatkoztak szlovák származására, az *Örökkévaló szagok éneke* miatt ellene „közszemérem elleni vétség” címen indított eljárás, az *Egy politikai arcképhez* című vers okán volt bírósági eljárás, az utóbbi két ügyben ellene hozott ítélet, a Sallai-Fürst-per kapcsán kibontakozott mozgalom, tágabb körben Hitler hatalomra jutása, az 1934-ben hozott nürnbergi törvények, amelyek „meghatározták”, kik tekintendők zsidónak, akiktől megvonták állampolgári jogait, 1938-ban Ausztria bekebelezése, Magyarországon az I. zsidótörvény kihirdetése egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy a közszabadság forog veszélyben. Ennek megfelelően Berda 1935 és 1939 között megjelent versesköteteiben és verseiben egyre több utalás van a szabadságigényre, az emberhez

méltó élet utáni vágyra, a közösségben elgondolt életre, az erkölcsi világrend és a társadalmi igazság érvényesítésére. Két vers a maga gondolati teljességében és az egyre biztosabb költői beszédmódban mutatja ezt. Az egyik az 1936-ban elkészült *Békesség* (amelyik az 1940-ben megjelent *Béke* című kötet nyitó verse lett), a másik a *Szeress már minket, Szabadság!*, a *Sötétség* című kötet egyik meghatározóan fontos verse (amelyik 1939-ben a kolozsvári Korunkban jelent meg először).

A *Békesség*nek két változata ismert. A kéziratban olvasható első fogalmazványban hosszú és rövid sorok váltakoznak. A hosszúak 10 és 9 szótagosak, Berda szabadverseinek ez a kedvelt sorhosszúsága, a rövidke 4 és 3 szótagúak. A szöveg versszerűségét, a rendszerelvűségét növeli, hogy a 10 és 4 szótagú sorok a szöveg első négy sorát, a 9 és 3 szótagúak a második négy sorát adják. A sorvég és a mondatvég nem esik egybe, a sorokat nem csendítik össze rímek. A hagyományos versszerűségre utaló jellegzetességek miatt (sorhosszúság), a kétféle szövegtípus belső tagozódása okán versmértékőrző (mikrometrikus) lazított félszabad vers.¹⁹

A kötetben megjelent változat a következőképpen alakul:

[Békesség]

*Elmúlt életem, úgy emlékszem rád,
mint a gyermek,
kit megcsókoltak olykor,
majd máskor összeverték.
Így volt ez jól,
így lettem végre férfi én, –
ha újra születnék,
ismét így kezdeném!²⁰*

Az eltérő hosszúságú, de rendszert mutató verssorokból a nyomtatásban 10, 4, 7, 7, 4, 8, 6, 6 szótagszámú sorok lettek, a második és negyedik, valamint a hatodik, a hetedik és a nyolcadik sor záró szótagjának magánhangzója azonos, a hetedik és a nyolcadik sorban az utolsó szótagok nyitó mássalhangzója is megegyezik. A hívó rím, az „én” egyetlen szótag, erős nyelvi és gondolati pozícióban van, az utána következő két válaszoló rím mellékmondatot zár. A vers egészében a sorok utolsó szótagja mondatzáró pozícióban van. A soronkénti gondolategység és az utolsó szótagok szabályossága, az utolsó három sor asszonáncain túl, jellemzőek a második–negyedik és a harmadik–ötödik sorra is. A sorhosszúságok eltérő voltát a rímszerkezet és a sorvég–gondolatvég egybeesése kiemeli látszik. A [*Békesség*] mindezen érzetek és látszatok ellenére mértékkapcsoló lazított szabadvers. Ereszkedő, emelkedő és közömbös verslábakból álló sorok egyformán vannak a szövegben (az elsőre az 1. és 2., a másodikra a 3., 5., 7. és 8. sor a példa, a harmadikra az 5.).

A *Szeress már minket, Szabadság!* kézírata elveszett vagy lappang, a szövegnek a kötetben és folyóiratban azonos változata van meg.

*Te csodálatos,
soha el nem érhető s megfoghatatlan
szívárványa az elpusztíthatatlan égboltnak:
Szabadság! gyönyörűséges Szabadság!
Szabad-e még köszönteni téged? Szabad-e
hitet vallani: örülni, hogy örök sugaraddal
ránkmosolyogsz majdán?
Most szeress, most válts meg minket te büszke, –
csúf századunk kitagadottja!
Köröskörül a sötétség hatalmai terpeszkednek immár,
Ököl és bomba hirdeti jogát az Ember birodalmában!
Szajháké a szó, – hiába küzd a józan értelem;
sötétséggel szemben a fény! Hiába könyörög
a kisebzett száj, mely tiszta forrásodból akarná
csillapítani szomját: nincsen segítség! nincs vigasztalás!*

*Hiú álmunk: Szabadság! drága Szabadság! Szállj
perbe értünk Isten előtt s jöjjön el már a te országod,
hol fény lesz újra a fény s ember lesz végre az ember,
ki meggyalázta enmagát e koldusi korban, mely
a halál jegyében született!*²¹

Feltűnő, hogy ebben a himnikusan szárnyaló versben, amelynek befejező része (zárlata) felidézi (evokálja) a *Máté evangéliumából* az Atyának elmondandó imát, mégpedig egyetlen sürgető-kérő szó beiktatásával és a nyomatékosító névmás kitételével („jöjjön el már a te országod”), hányszor és miképpen fordul elő a „szabadság” és a „szabad”, s miként válik az ezek által kifejezett gondolat versképző elemmé. A gondolat középpontba kerülésének 1939-ben van világoka: az 1936-tól 1939-ig tartó spanyol polgárháborúban a rövidesen egymásnak feszülő két nagyhatalom: Németország és Szovjetunió a Kondor légió repülőgépeivel, valamint „önkénteseivel”, „nemzetközi brigádjaival” már harcban áll egymással. Németországban napirenden vannak a zsidók ellen szervezett pogromok. Csehszlovákiától a Német Birodalomhoz és Magyarországhoz csatoltak részeket, Magyarországon az I. zsidótörvény kihirdetése után nem sokkal, 1939. május 5-én kihirdették a II. zsidótörvényt, amely már nem vallási, hanem kifejezetten faji diszkrimináció volt.

A zsidóság elleni politikai és jogi fellépés, a nyilvánosságban megjelenő antiszemitizmus nem csak morális és történelminek mondott okokból volt elfogadhatatlan a katolikus Berda József számára. Újpesten, ahol a város 1940-ben kiadott alapítólevele arról rendelkezett, hogy „minden megtelepedő [...] mindenféle gyárokat szabadon állíthatnak, és akár minémű kézi mesterségeket vagy kereskedést [...] szabadon folytathatnak”, továbbá biztosította „minden hit, vallás és nemzet különbsége nélkül” való jogegyenlőséget,²² az 1930-as évek végén hozzávetőlegesen a lakosság 20%-a volt zsidó vagy rendelkezett zsidó felmenőkkel (szemben az 5% környéki országos átlaggal). A költő személyes tapasztalatai alapján nem azonosította a zsidóságot a modernitás, a kapitalizmus, a liberalizmus megtestesítőjeként, nem fogadta el a két világháború közti hivatalos magyar politikát legitimáló „judeobolsevizmus” eszméjét.²³ A mindennapi életét könyvvásárlással, egy-egy kötet erőteljes felülfizetésével ugyanis jelentős részben az újpesti vagy valamelyik budapesti izraelita hitközség tagjai biztosították. Voltak köztük „első osztályú mecenások”, amint Berda maga nevezte őket, például a bőrgyáros Wolfner család, Sternthal Miksa bútorgyáros, Aschner Lipót, az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. vezérigazgatója, akitől kérte, a Részvénytársaság állapotjék meg vele rendszeres havi támogatásról;²⁴ a „másod osztályú mecenások”, ügyvédek, orvosok, üzem- és üzlettulajdonosok 20–50 pengős túlfizetéssel vásárolták meg a köteteket. A „harmad osztályú mecenások” 5–10 pengővel vagy térítésmentesen elvégzett munkával, esetleg ebéd- vagy vacsorameghívásokkal segítették. Az antiszemita politika és törvények az ő számukra jelentett személyes fenyegetést. Arra a körre, amelynek tagjai közül sokan hozzájárultak ahhoz, hogy Berda csak a versírással foglalkozhassék. A költő részéről ez volt a „Szabadság” mindenek fölötti kívánásának személyes oka.

A személyes érintettség a magyarázata a *Szeress minket, Szabadság!* beszédformájának, az „én”–„te” lírai közlésviszonynak. A szövegbeszélő úgy helyezi bele magát a romantikus költemények egyes szám első személyű beszédpozíciójába, hogy – a közösséggel való sorsazonosságát kifejezendő – a szövegben négyszer a „mi”-ben jeleníti meg magát (a hetedik sorban: „ránkmosolyogsz”; a nyolcadikban: „minket”; a tizenhatodikban: „álmunk”; a tizenhetedikben: „értünk”), háromszor pedig az „én”-t és a „mi”-t a legtágabb, legáltalánosabb formába: az „Ember” fogalmába helyezi. A megszólított „te”, a címbe beemelt, a szövegben négyszer nyomatékosított „Szabadság” a negyedik és a tizenhatodik sorban látszólag azonos grammatikai formában jelenik meg. Ez nem tiszta formájú ismétlés (nem geminatio), ugyanis mindkét esetben a megismételt, felkiáltójellel nyomatékosított „Szabadság” szónak van jelzője, meghatározó tagja. A negyedik sorban meglévő kiegészített, háromszavas ismétlésnek van egy fokozatos intenzitású, három soron át előkészített, pozitív hangoltságú, a fohász meghallgatását sugalmazó szöveggörnyezet. A tizenhatodik sorban feltűnő ismétlés más sor- és szöveggörnyezetben jelenik meg. Először is nem tölti ki magában az egész sort. A sorindító jelzős szerkezet („Hiú álmunk:”), még inkább az ismétlést záró, a gondolatot és a mondatot következő sorban folytatató áthajlás („Szállj | perbe értünk Isten előtt”) kettévágja a versbeszéd jelen idejét és a versben megalkotott világot (a valóságnak tekinthető

empirikus tisztázatot), amelyben „az empirikus (szerzői) tapasztalat teljes egészében beépül a fikcióba”.²⁵ Az egyik pólus a „Szabadság”, a „soha el nem érhető”, a „gyönyörűséges”, ami-aki képes lehet az emberiség megváltására, aminek-akinek országában „lesz újra fény s ember lesz végre az ember”. A másik, a szabadságot tagadó „koldusi kor”, hol „a sötétség hatalmai terpeszkednek”, „Ököl és bomba hirdeti jogát”, „Szajháké a szó”, s ahol „nincsen segítség”, „nincs vigasztalás”. A tizenhatodik sorban megjelenő háromszavas ismétlés, ennek a közvetlen szövegkörnyezete és a műegész mint imaszerű fohász látszólag reménytelen könyörgéssé vált. A zárlat látszólagos reménytelenségét a szövegegész grammatikai és retorikai felépítettsége, a himnikusan hangzó, imádságos hangulatú befejezés egésze bízó reménységgé változtatja. Konstruálódik ugyanis egy határozott világrend. Ennek első lépcsőjén vannak az emberek, akik közbenjáróként a Szabadsághoz fordulnak, a Szabadság, akárcsak a katolikus liturgiában a közbenjáró szentek, Istentől kéri az emberhez méltó földi élet megteremtését.

A *Szeress már minket, Szabadság!* című vers ünnepélyességét erősíti a ritmusformák változtatása.²⁶ A szöveg gondolkodástörténeti centruma a tizennyolcadik sor, amely egyidejűleg ütemhangsúlyos és időmértékes ritmusú, azaz szimultán sor. Ütemhangsúlyos olvasásban így alakul:

hol fény lesz | újra a | fény || s ember lesz | végre az | ember

Időmérték szerinti olvasásban emígy:

– – | – – | ◡ ◡ – | – – | – – | ◡ ◡ – | ◡
hol fény lesz újra a fény s ember lesz végre az ember

Az első kilenc sor a beszélő homogén szövegű odafordulása a megszólítottához. Mértékkapcsoló lazított szabadvers ez a rész, szabálytalan hosszúságú (5, 12, 14, 11, 13, 15, 6, 11, 9 szótagszámú) sorokkal. Az utána következő részben, az „én”–„te” névmásokkal leírható lírai közlésviszony megváltozik. Ebben a részben lesz az „én”-ből „mi”, aztán „ember”, s a monológnak indult vers diktója módosul, dialógusszerűvé válik a szöveg. A versbeszélő résztvevője lesz az általa konstruált beszédkonfliktusnak a „gyönyörűséges szabadság” és a „sötétség” között, a fohászban kifejeződő bizodalomnak és e bizodalom szertefoszlásának. Ezt az érzést bizonyára a szöveg második részének ritmusváltásai is erősítik. A tizedik és tizenegyedik sor mondatos új szabad vers, ahol a sorvég egybeesik a mondatvéggel. A tizenkettedik és tizenharmadik sorban a mondatvég és a sorvég nem azonos, nem egyeznek meg szótagszámban sem; ez a rész a lazított szabadversre példa. A többszörösen összetett mondat esetében a mondat két és fél sor terjedelmű is lehet, ilyen a tizenharmadik–tizenegyedik–tizenötödik sor, ahol a sorvégek szószerveket (szintagmákat) vágnak ketté. A tizenötödik sor időmértékes rendszerű szabadvers ereszkedő és emelkedő verslábakkal. A következőképpen:

– ◡ | ◡ ◡ – | – | – – | ◡ – | – – | ◡ – | ◡ –
*csillapítani szomját! nincsen segítség! nincs vigasztalás!*²⁷

Berda József 1930–1939 között megjelent alkotásai azt jelzik, a verset változatlanul gondolat kifejezésnek tekintette. Költészete annyiban módosult ebben a periódusban, amennyiben gondolkodása mélyült, újabb és újabb műélményei, művekről való eszmecseréi, olvasmányai révén bővült az irodalomról, zenéről, szobrászatról vallott tapasztalati tudása. Szövegei folyamatos mérlegelést, javítást, pontosítást, jobb és jobb megoldások keresését mutatják.

JEGYZETEK

¹ Fernando PESSOA, *A lírai költészet négy fokozata*, ford. PÁL Ferenc = *Uő, Önelemző elméleti írások*, IBISZ, Budapest, 2001, 144–146.

² KASSÁK Lajos, PÁN Imre, *Izmosok. A modern művészeti irányok története*, Napvilág, Budapest, 2003, 235–237.

³ HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan*, Akadémiai, Budapest, 1969, 197–199.

- ⁴ Vö. BERDA József *Összegyűjtött versei*, s. a. r. dr. URBÁN László, Helikon, Budapest, 2003, 173., 190–191., 196.
- ⁵ *Uo.*, 71.
- ⁶ *Uo.*, 113.
- ⁷ *Uo.*, 80.
- ⁸ *Görög költők antológiája*, szerk. FALUS Róbert, Európa, Budapest, 1959, 66.
- ⁹ MÁRTON Jenő, *A görög irodalom története*, Stampfel Károly kiadása, Pozsony–Budapest, 1900, 65.
- ¹⁰ PLATON, *Lakoma = A görög latin próza mesterei*, vál. SIMON Róbert, Európa, Budapest, 1964, 65–68.
- ¹¹ EPICUROS, *Levelei*, ford. KÖVENDI Dénes, SÁROSI Gyula, Budapest, 1946; POMOGÁTS Béla, *Berda József bátorsága = Uő, Sorsát kereső irodalom*, Magvető, Budapest, 1979, 342.
- ¹² RABELAIS, François, *Gargantua és Pantagruel*, ford. BENEDEK Marcell, Szépirodalmi, Budapest, 1965, I, 164–165.
- ¹³ BERDA József *Összegyűjtött versei*, i. m., 99.
- ¹⁴ *Régi nagy patrónánk. Magyar Mária versek*, vál., szerk. ANTALÓCZY Lajos, LISZTÓCZKY László, Főegyházmegyei Könyvtár [kiadása], Eger, 2000, 17., 29.
- ¹⁵ *Hét évszázad magyar versei*, összeáll. KLANICZAY Tibor, PÁNDI Pál, KIRÁLY István, SZABOLCSI Miklós, szerk. DOMONKOS Mátyás, Magyar Helikon, Budapest, 1966, I, 595.
- ¹⁶ *Régi nagy patrónánk. Magyar Mária versek*, i. m., 72.
- ¹⁷ A költő „jellegzetesen evangéliumi, szentírási szókapcsolatairól”: RÓNAY László, *Berda József = Uő, Mítosz és emlékezet. Esszék, tanulmányok századunk magyar irodalmáról*, Vigília Kiadó, Budapest, 1997, 77–78.
- ¹⁸ Vö. VARGHA Kálmán, *Berda József*, Szépirodalmi, Budapest, 1982, 67–68.
- ¹⁹ KECSKÉS András, SZILÁGYI Péter, SZUROMI Lajos, *Kis magyar verstan*, Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1983, 103–132.; VILCSEK Béla, *Szabadvers és szabad vers napjaink költészetében*, Kortárs, 2010/9.
- ²⁰ BERDA József *Összegyűjtött versei*, i. m., 207.
- ²¹ *Uo.*, 192–193.
- ²² Újpest Alapítólevele, 1840. ápr. 5. = *Újpest. Írások a település történetéből*, szerk. KADLECZOVITS Géza, SIPOS Lajos, Újpesti Értelmiségi Klub – Újpesti Helytörténeti Alapítvány, Budapest, 1993, 8–24.
- ²³ EGRY Gábor, IGNÁCZ Károly, KONOK Péter, SIPOS Balázs, *A Horthy-korról*, Napvilág, Budapest, 2015, 126–128.
- ²⁴ Kadlecovits Géza személyes közlése, 2015. augusztus.
- ²⁵ Paul de MAN, *Olvasás és történelem*, ford. NEMES Béla, Bp., Osiris Kiadó, 2002, 156.
- ²⁶ VILCSEK Béla, *Szabadvers és szabad vers napjaink költészetében*, www.kortaronline.hu/2010/09
- ²⁷ Vö. MEGYER Szabolcs, *Három Berda-vers = Irodalomtanítás*, szerk. SIPOS Lajos, Pauz – Universitas Kulturális Alapítvány, 1994, I, 410–415.

